

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 1, No.69, 2026

Received: 02/10/2025 Accepted: 24/03/2026

The Importance of *Monsha'at and Sukuk* by Abdulmomen Ahmad Isfarayini in Historical Studies

Esmael Hassanzadeh*

Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran

E.hassanzadeh@alzahra.ac.ir

Salimeh Afrasiabi

PhD in History of Iran, Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran

s.afrasiabi@alzahra.ac.ir

Abstract

Islamic documentary writing (*wathā'iq-nigārī*) remains an underexplored source for historical research despite its rich economic and social data. This study investigates the late 9th/15th-century Persian treatise *Monshāt' and Šukūk* by 'Abd al-Mu'min Aḥmad Isfarāyini, a little-known Timurid judge-secretary and calligrapher. Using textually grounded historical analysis, the study examines the treatise's thematic, structural, and content-based significance. The findings reveal that Isfarāyini attempted to hybridize literary epistolography (*Monshāt'*) and juridical documentary writing (*wathā'iq*). While his *Moshāt'* sections are derivative, the *Sukūk* section presents fourteen model legal deeds focused on commercial and social contracts. These deeds preserve invaluable data on monetary systems, urban topography, material culture, social hierarchy, and the legal treatment of vulnerable populations. Although Isfarāyini failed to fully synthesize the two genres due to their divergent epistemologies, his treatise is a landmark source for Timurid commercial law, social history, and judicial professionalism, filling a critical gap in the history of Islamic legal documentation.

Keywords: Timurid Period, *Monshāt* Writing, Documentary Writing, *Šukūk Shar'īyya*, 'Abd al-Mu'min Aḥmad Isfarāyini.

Introduction

Documentary writing (*wathā'iq-nigārī*)—the drafting of legally binding deeds and contracts according to Islamic jurisprudence—has received remarkably little attention from mainstream historical scholarship. This neglect is striking because *wathā'iq* texts provide empirical data on economic transactions, social relations, and the everyday application of Islamic law—domains largely opaque in court chronicles or literary anthologies. While literary epistolography (*Moshāt'*) has been extensively studied for its political and cultural narratives, documentary writing remains confined largely to codicological descriptions.

This study addresses this lacuna by analyzing a late 9th/15th-century Persian treatise: *Moshāt' and Šukūk*

* Corresponding author

Shar'īyya (Epistles and Legal Deeds) by 'Abd al-Mu'min Aḥmad Isfarāyīni. Isfarāyīni, a calligrapher and judge-secretary (qāḍī/munshī) of the second rank in Timurid Khurasan, completed this work in 898/1493 at the shrine of Shaykh Abū al-Qāsim Naṣrābādī in Isfizar, near Herat. The treatise exists as a single manuscript (University of Tehran MS No. 5706), written in broken nasta'liq script. The central research question is: What is the thematic, structural, and content-based significance of Isfarāyīni's treatise within the tradition of Islamic documentary writing? Three objectives guide the study are: (1) situating the work within the historical evolution of wathā'iq-nigārī, (2) analyzing its tripartite structure and attempt to bridge *Moshāt* and *Wathā'iq*, and (3) demonstrating the value of its fourteen model ḥujat (legal deeds) for economic, social, and legal history. The argument is that while Isfarāyīni's synthesis failed, his *Ṣukūk* section offers a significant innovation in juridical focus and practical utility.

Materials and Methods

The unique manuscript of *Moshāt* and *Ṣukūk Shar'īyya* (MS Tehran University No. 5706) comprises 87 folios, measures 12 × 7 cm, uses Samarkand paper, and is written in broken nasta'liq with black ink and cinnabar headings. The manuscript shows damage, crossings-out, and later marginal annotations. The colophon dates the work to 12 Rabī' al-Awwal 898 AH (January 1493 CE). The text has three sections: 1) rules of writing (ādāb va qavā'id-i kitābat), 2) model letters (mukātabāt) to kings, governors, women, scholars, poets, physicians, and parents, and 3) legal deeds (ṣukūk shar'īyya) as fourteen model ḥujaj.

The study draws on earlier and contemporary manuals: *Wathā'iq-i Ghāzānī* (late 7th/13th century), Nāmūs Khwārī's *Hadā'iq al-Wathā'iq* (early 8th/14th century), Muḥammad Kāzarūnī's *Kitāb al-Shurūṭ* (872/1467), and Ottoman Turkish and Arabic *Ṣukūk* manuscripts from the 10th/16th century. The research employs textually grounded historical analysis with three levels: 1) codicological and paleographic analysis of the manuscript, 2) structural and thematic comparison with conventions of *Moshāt* and wathā'iq genres, and 3) content-based juridical-historical analysis of the fourteen Hujat to extract empirical data on monetary systems, urban geography, material culture, legal terminology, and social relations, informed by classical Islamic legal taxonomies of 'uqūd (contracts) and īqā'āt (unilateral acts).

Research Findings

Islamic documentary writing emerged from a synthesis of Sassanid bureaucratic practices and early Islamic legal needs. The Persian term čuk was Arabized as šukk (pl. ṣukūk), originally meaning ration vouchers. By the Timurid period, ṣukūk denoted legal instruments for sales, leases, loans, partnerships, and manumissions. Mongol invasions and political fragmentation created recurring needs for standardization. Frontier provinces developed strong wathā'iq traditions due to weaker central control. Section One discusses pen trimming, Khurasani versus Iraqī calligraphic styles, and epistolary protocols. Section Two provides fifteen form letters using the five-part structure (praise, eulogy, petition, supplication, closing) but is derivative, using Fulān as a placeholder. Section Three (the core), presents the following Hujat: acknowledgment (iqrār), lease of chattels (ijārat-i asbāb), lease of persons (ijārat-i nafs), sale with delivery (bay' taslīm), commercial partnership (muḍāraba), joint ownership (munāṣafa), postponement (tadbīr), contractual manumission (kitāba), immediate manumission ('itq), gift (hiba), conditional sale (bay' shart), and deferment of payment (hujjat-i muhlat).

Isfarāyīni's attempt to bridge inshā' and wathā'iq fails because the wathā'iq writer is confined within a "fortress of legal concepts" with little flexibility, while the munshī enjoys unlimited rhetorical freedom. The two genres operate under different epistemic regimes: one prioritizes legal certainty, the other aesthetic ambiguity. The Hujat preserve concrete data absent from chronicles. On monetary systems, a loan deed records "one hundred dīnār-i 'adlī of the Kipchak mint of Amīr Shāhrukh", specifying that two silver dīnārs equal one and a half mithqāl of pure silver. On urban topography, a land deed specifies "within Herat, in the eastern Nizāmiyya quarter". On material culture, a surety deed accepts "one Mongolian gelding" as collateral for a three-year land lease. On social hierarchy, all deeds require the individual's name, father's name, and grandfather's name. On vulnerable populations, manumission deeds ensure enslaved persons are not inherited as chattel, and a minor's property deed requires the father to provide legal surety.

Compared to Nāmūs Khwārī's *Hadā'iq al-Wathā'iq*, Isfarāyīni offers a more focused selection of ḥujaj but

greater detail on commercial contracts. Compared to Kāzarūnī's *Kitāb al-Shurūt*, his work is less comprehensive but more pedagogically streamlined. Ottoman and Arabic *Şukūk* manuscripts show remarkable similarity to Isfarāyini's models, suggesting a transregional scribal culture.

Discussion of Results and Conclusions

The analysis yields four principal results. First, Isfarāyini's treatise is the earliest known systematic attempt to hybridize *Moshāt'* and *wathā'iq* in Persian. The synthesis failed due to irreconcilable epistemic differences between literary ambiguity and legal certainty. However, this very failure exposes the distinct professional logics of the chancery (*munshī*) and judiciary (*qāḍī*) in the late Timurid period—a distinction rarely articulated in theoretical sources but visible through the structural tensions of this hybrid text. Second, the fourteen *hujaj* represent a significant innovation in categorization and thematic focus. By prioritizing commercial and social contracts (*muḍāraba*, *ijāra*, *munāṣafa*, *'itq*) over ritual or family law, Isfarāyini reveals a specialization in economic jurisprudence. This may be the earliest empirical evidence of professional differentiation within the Timurid judiciary, where some judges focused on commercial matters while others handled family law. Third, the empirical data extracted from the deeds provide a unique source for economic, social, and legal history. The deeds challenge monolithic narratives of absolute patriarchal authority by revealing legal protections for children's property. They also document three distinct legal pathways to manumission (*'itq*, *tadbīr*, *kitāba*) with clauses preventing inheritance of enslaved persons as chattel. Fourth, the comparative analysis demonstrates that Isfarāyini's work belongs to a robust, transregional tradition of *wathā'iq-nigārī* stretching from Ilkhanid Iran to Ottoman Anatolia, suggesting a shared scribal curriculum that transcended political boundaries and sectarian differences. The study concludes that despite its author's marginal status and modest size, Isfarāyini's *Moshāt'* and *Şukūk* is a landmark source for Timurid economic, social, and legal history, filling a critical gap in the history of Islamic legal documentation.

اهمیت منشآت و وثائق‌نگاری (صکوک) عبدالمؤمن احمد اسفراینی در پژوهش‌های تاریخی

اسماعیل حسن‌زاده*^{ID}، دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء(س)، تهران، ایران

E.hassanzadeh@alzahra.ac.ir^{ID}

سلیمه افراسیابی، دانشجوی دکتری گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء(س)، تهران، ایران

s.afraziabi@alzahra.ac.ir

چکیده

وثائق‌نگاری به‌عنوان یکی از متون تاریخی با موضوع حقوق شرعی، کمتر مورد توجه تاریخ‌پژوهان قرار گرفته است. این متون داده‌های بسیاری در حوزه اقتصادی و اجتماعی دارد که در کنار متون تاریخ‌نگاری و منشآت‌نگاری و متون ادبی، وجوه مبهم روندهای تاریخی را نشان دهد. وثائق‌نگاری از نظر نگارش شبیه منشآت‌نگاری است؛ ولی از نظر موضوعی و محتوایی تفاوت فراوانی بین آن‌ها وجود دارد. این مقاله سعی دارد با بهره‌گیری از روش تحلیل تاریخی متن‌محور، اهمیت رساله اسفراینی را از نظر موضوعی، ساختاری و محتوایی تحلیل کند. عبدالمؤمن احمد اسفراینی به‌عنوان قاضی/منشی خوش‌نویس با خلق رساله کم‌حجم بدیع، گام مهمی در وثائق‌نگاری با عنوان صکوک شرعیه برداشته است. رساله منشآت و صکوک او از سه بخش آئین و قواعد انشا، رسائل و صکوک شرعیه تشکیل شده است و با پیوند بین منشآت‌نگاری و وثائق‌نگاری این دو حوزه را به هم نزدیک ساخته است. او در پیوند این دو حوزه از ابزار خوشنویسی بهره برده، اما موفق عمل نکرده است. حجت‌های چهارده‌گانه او بیشتر ناظر بر وجوه حقوق تجاری و اجتماعی است که هم در دسته‌بندی و هم در موضوع نسبت به وثائق‌نگاری پیشینیان موفق عمل کرده است. شناسایی و تحلیل جایگاه این اثر ارزشمند می‌تواند خلاء موجود را پر کند و داده‌های ارزشمندی به دانش تاریخ حقوق تجاری و تاریخ اجتماعی ارائه دهد. همچنین، عرصه جدیدی برای تاریخ‌شناسی در ارتباط علمی با رشته حقوق ایجاد کند.

واژه‌های کلیدی: دوره تیموری، منشآت‌نگاری، وثائق‌نگاری، رساله منشآت و صکوک شرعیه، عبدالمؤمن احمد اسفراینی.

* نویسنده مسئول

مقدمه

وثائق‌نگاری دانش مربوط به فقه اسلامی و منشآت‌نگاری مربوط به دانش ادبی است. فقهای شیعه و سنی تلاش‌هایی در دسته‌بندی باب‌های فقهی انجام داده و آن را به بخش‌های مختلف تقسیم کرده‌اند. از شاخص‌ترین آن، دسته‌بندی چهارگانه شیخ کلینی شیعی در اصول کافی به شرح زیر است: ۱. عبادات: طهارت، صلات، زکات، صدقه، خمس، صیام، حج و جهاد؛ ۲. معیشت: دین، کفالت، حواله، مکاسب، تجارت، بیع، رهن، لقطه، عاریه، ودیعه، مضاربه، اجاره، صلح، مزارعه، احیای موات، شفعه؛ ۳. نکاح: طلاق، لعان، عتق، تدبیر، کتابت، وصایا و مواریث؛ ۴. حدود، دیات، قضا، و ایمان (برجی، ۱۳۷۴، ص. ۲۴۱-۲۶۲).

در نزد اهل سنت نیز فقه به دو باب عبادات و معاملات تقسیم شده است. غزالی کتاب خود را که با اقتباس از باب‌های فقهی به چهار ربع تقسیم می‌کند: ربع عبادات، ربع عادات، ربع مهلکات و ربع منجیات نام می‌گذارد. ربع اول و دوم همان ابواب فقه شافعی است که با دسته‌بندی شیعیان سده‌های نخستین، مانند سلار دیلمی یکی است. فقهای بعدی نیز تقسیم‌بندی فوق را تکمیل کردند. محقق حلی (۶۷۶ق) در شرایع الاسلام با بهره‌گیری از تقسیم‌بندی تسنن و تشیع، فقه را به چهار باب عبادات، معاملات (عقود و ایقاعات) و احکام دسته‌بندی کرد (برجی، ۱۳۷۴، ص. ۲۴۱-۲۶۲؛ رضائی، ۱۳۹۰، ص. ۶۹-۷۲).

وثائق‌نگاری از نظر موضوعی و محتوایی درباره معاملات است که به دو بخش عقود و ایقاعات تقسیم می‌شود. عالمان شیعه و سنی در بخش معاملات دیدگاه‌های مشابهی دارند و تفاوت‌های بنیادین بین آن‌ها نیست. عقود به قراردادهایی گفته

می‌شود که دو طرف دارد و بدون حضور یکی از این دو طرف عقد انجام نمی‌شود که به هیجده کتاب یا باب (تجارت، رهن، مفلس، حجر، ضمان، کفالت، صلح، مضاربه، مزارعه و مساقات، ودیعه، عاریه، اجاره، وکالت، وقف، صدقات، هبات، سبق و رمایه، وصایا، نکاح) تقسیم شده است. ایقاع قراردادی است که انجام آن به وجود یک طرف بستگی دارد و حضور طرف دوم در قرارداد ضروری نیست و به یازده باب (طلاق، خلع و مباراه، ظهار، ایلاء، عتق، تدبیر و مکاتبه و استیلا، اقرار، جعاله، ایمان، و نذر) تقسیم شده است (برجی، ۱۳۷۴، ص. ۲۴۱-۲۶۲). از میان ابواب بیست و هشت‌گانه، اغلب در وثائق‌نگاری عقود مورد توجه است. از ایقاعات نیز طلاق، عتق، تدبیر و مکاتبه، جعاله و اقرار بیشتر مورد توجه قرار گرفته است.

با توجه به موضوع عقود و ایقاعات می‌توان گفت وثائق‌نگاری بر بُعد اقتصادی و اجتماعی احکام فقهی تأکید دارد و سعی می‌کند با ایجاد الگوهایی مستند به شریعت و تقریباً ثابت، ثبات اجتماعی و اقتصادی را در جامعه ایجاد کند و روابط بین مردم را تنظیم سازد. به سخن دیگر، وثائق‌نگاری دانش فقهی-ادبی مربوط به تنظیم روابط اقتصادی و اجتماعی است.

پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش جدی در اهمیت ساختار و محتوی وثائق‌نگاری در مطالعات تاریخی نشده است. پژوهش‌هایی درباره وثائق‌نگاری به مقدمات اندک نسخ خطی منتشرشده، محدود شده است که توسط گوهری فخرآباد و ثنائی (۱۳۸۸) بر مقدمه رساله حدائق الوثائق، جعفریان و رضائی (۱۴۰۰) بر کتاب دستور قبالة نویسی: شروط، مقدمه جعفریان (۱۳۹۵) بر وثائق

غازانیه و نیز مقدمه جعفریان بر کتاب وجیزه التحریر اصفهانی (۱۳۹۳) نوشته شده است. این مقدمات نیز بیشتر ناظر بر نسخه‌شناسی و وثائق نگاری است.

تنها اثر درخور توجه در زمینه اسناد شرعی می‌توان به کتاب رضائی (۱۳۹۰) با عنوان درآمده بر اسناد شرعی در دوره قاجار اشاره کرد. همان‌گونه که از عنوان برمی‌آید رضائی، تکیه خود را بر اسناد شرعی دوره قاجار گذاشته و ساختار متفاوت از وثائق نگاری‌ها ارائه داده است. او ساختار قبالات متعه، طلاق‌نامه، مبیعه‌نامه، مرانه‌نامه، اجاره‌نامه، مقاطعه‌نامه و چند قبالة دیگر را به صورت مجزا بیان کرده است. با این پژوهش می‌توان رضائی را پیشرو در اسناد شرعی دوره قاجار دانست؛ اما اطلاعات اندکی درباره اهمیت این آثار ارائه می‌دهد. شعبی عمرانی در مقاله‌ای با عنوان «تولید متون فقهی شیعی در دوره نخست دولت صفویه: نمونه موردی جمال الانشاء»، داده‌های درخوری ارائه می‌دهد (شعبی عمرانی، ۱۴۰۰، ص. ۵۰-۶۷).

در این نوشته از مفهوم «وثائق» برای دسته‌بندی تعدادی از مفاهیم مشابه استفاده می‌کنیم. «وثائق جمع وثیقه» به نوشته‌هایی اطلاق می‌شود که با قصد پیشینی و هدف کاربرد با بهره‌گیری از دانش فقهی و ادبی برای تنظیم روابط اقتصادی، تجاری و اجتماعی بین مردم نوشته شده است. در وثائق نگاری غلبه با وجه حقوقی است نه ادبی؛ در ادبیات و وثائق نگاری، مفاهیم مشابه، مانند دستور قبالة، شروط، صکوک (جمع صک) معرب چک فارسی)، ذکر، عقود و ایقاعات به کار رفته است. به نظر می‌رسد وثائق با عنایت به گستره معنایی، مفهوم مناسبی بر اطلاق عنوان یک شبکه مفاهیم مرتبط باشد؛ از این رو، مفهوم «وثائق» را به عنوان مفهوم کلی که سایر مفاهیم را نیز از نظر معنایی پوشش می‌دهد، در نظر گرفتیم. پسوند «نگاری» را نیز به اعتبار اسم خاص بودن

واژه وثائق، می‌تواند به کار برد تا ترکیب مفهوم جدیدی را افاده کند؛ از این رو، با وجود مفهوم «صکوک» در رساله اسفراینی، در عنوان مقاله از مفهوم «وثائق» استفاده شد.

وثائق نگاری‌های متقدم و متأخر

نوشتن قرارداد برای دادوستدها از همان دهه‌های نخست اسلامی در نزد مسلمانان رواج داشت. آنان این پدیده را مدیون تمدن‌های بزرگ مغلوب ایران و روم بودند. به طوری که مفهوم «چک» فارسی وارد ادبیات فقهی و حقوقی اسلام شده و به صورت صک (جمع صکوک) به معنی وثیقه و سند درآمد. خلفا در سده‌های نخست از دارالرزق مدینه به نیازمندان برگه یا سندی به نام «صکوک الرزق» می‌دادند تا بتوانند از دار الرزق سهمیه خود را دریافت کنند (صکبان علی، ۲۰۱۳، ص. ۱۲-۱۳). با گسترش خلافت اسلامی و گسترش سرزمین‌های اسلامی شکل، محتوی و ماهیت این صک تغییر پذیرفت و به کارکرد ایرانی خود نزدیک شد و به قراردادهای پرداختی موجب و پرداختی و در گام بعدی، به تمامی عقود و معاملات اطلاق شد. مشخصات و ویژگی‌ها و شروط هر شیء در زمان معامله را ثبت می‌کردند.

تحریر صکوک پس از تحولات عمیق سیاسی و اجتماعی، به دغدغه سلاطین، دیوانیان و علما تبدیل شد. براساس اسناد موجود، سلطان سنجر طی نامه‌ای به عمادالدین بن محمد بن احمد صاعد از قضات خاندان صاعدی اصفهان، از او خواست تا در صیانت و دایع حجت‌ها و وصایات و اقرارات و سجلات و امثال این، احتیاط تمام واجب شناسد از جهت کتاب صکوک و قبالات و سجلات ثقات علما و صلحا که دقایق آن بر وفق شرع واجب بداند اختیار کند تا

اموال مسلمانان مضبوط باشد و خلل آن زایل و مصروف نشود (بدیع جویی، ۱۳۸۴، ص. ۱۲).

با ورود مغول به ایران، مشکلاتی فراوانی در معاملات به‌ویژه صکوک به وجود آمد که غازان خان به «قضات و علما که متقلدان امور شرعی و متصدیان که اشتغال دینی‌اند» دستور داد تا درباره صکوک و سجلات تأمل بیشتری داشته باشند (همدانی، ۱۳۵۸، ص. ۲۲۱-۲۲۳). تألیف رساله وراثت‌غازانیه یکی از این تلاش‌ها بود. وراثت‌غازانیه از مؤلفی ناشناس در اواخر سده هفتم هجری در چند باب بیع، اجراه و مساقات، هبه و وقف و در احیاء است (جعفریان، ۱۳۹۵، ص. ۶۳۵-۶۴۶). رساله دوم حدائق وراثت در کیفیت ترکیب قبالات و سجلات تألیف ناموس خواری از نویسندگان اوایل سده هشتم هجری در منطقه خراسان است که ارزش آموزشی فراوانی برای مبتدیان سندنویس دارد (گوهری فخرآباد و ثنائی، ۱۳۸۸، ص. ۶۷-۱۰۶). رساله سوم، کتابچه‌ای ۱۸ صفحه‌ای با عنوان صکوک و سجلات دوره تیموری است که در آن موقوفات تیمور به خاندان صفوی ذکر شده است (دلیری، ۱۳۹۷، ص. ۲۶۹).

رساله چهارم، منشآت و صکوک شرعیه عبدالمؤمن احمد اسفراینی از نویسندگان اواخر سده نهم هجری در منطقه اسفزار هرات است که موضوع مقاله اخیر است. رساله پنجم، کتاب الشروط کازرونی است که در آخرین سال سلطه ترکمانان قراقویونلو در سال ۸۷۲ق تألیف شده است. این رساله که هنوز چاپ نشده، داده‌های تاریخی بسیاری درباره وضعیت حقوقی، اجتماعی و اقتصادی فارس و به‌ویژه کازرون ارائه می‌دهد. خوشبختانه این اثر که درحال آماده‌سازی برای انتشار توسط یکی از نگارندگان این سطور است، کامل‌ترین رساله در نوع خود تا این

تاریخ است که تقریباً در تمامی ابواب و کتابات عقود و ایقاع سند دارد و جنبه آموزشی و اسنادی برجسته‌ای دارد. در عین حال که سعی دارد وجوه آموزشی خود را حفظ کند اسامی تعداد درخور توجهی از افراد نیز محفوظ است (دریستی کازرونی، بی‌تا، شماره نسخه ۷۶۱۲، اکثر برگ‌ها). این چهار رساله وراثت‌نگارانه با فقه شافعی نوشته شده است؛ البته بدیهی است رسالات وراثت‌نگارانه محدود به این تعداد نیست. دو نسخه خطی دیگر از کتاب صکوک یکی به زبان عربی تألیف درویش محمد بن افلاطون (ابن‌افلاطون، بی‌تا، شماره نسخه ۱۰۷۱۵) و دیگری با عنوان ترسل ترکی عثمانی در آرشیو نسخ خطی مجلس شورای اسلامی موجود است که کتاب عربی خوانایی است و از نظر متنی با کتاب دریستی کازرونی نزدیکی محتوایی دارد و در انجامه تاریخ تألیف ۹۷۲ق در قسطنطنیه ثبت شده است؛ اما کتاب ترسل به زبان ترکی عثمانی به خط نستعلیق شکسته نوشته شده که خواندنش دشوار است. از نظر متنی مفصل‌تر از صکوک به زبان فارسی و عربی است. ترسل ترکی علاوه بر صکوک، در زمینه منشآت نیز اسناد دارد. تنها تاریخ‌شناسایی‌شده صاحب سطور سال ۹۱۷ق است. به نظر می‌رسد این کتاب را باید از نوع دفاتر عثمانی محسوب کرد. خط‌های متنوع و وجود نگارش‌های عددی زائد و خط‌خوردگی و سایر علائم نشان می‌دهد نسخه خطی دفتر ثبت بوده نه کتاب منشآت (صکوک و ترسل عثمانی، بی‌تا، شماره نسخه ۱۱۶۵۰)، نگارش هر دو نسخه در مقایسه با کتاب الشروط دریستی کازرونی متأخر هست. بدیهی است با انتشار فهرست مخازن نسخ خطی در مهر و موم‌های آتی رساله، بیشتر معرفی خواهد شد. با روی کار آمدن صفویان روند وراثت‌نگاری

شتاب گرفت و موج جدید با تألیف آثار متعدد با رویکرد شیعی ایجاد شد و ادبیات فقهی-ادبی پرمایه‌ای به دنبال آورد. روی کار آمدن صفویه با تغییر و تبدیل در مسائل حقوقی و تجاری ایران همراه شد. جنگ‌ها، مرگ‌ومیرها، مهاجرت‌ها و سایر بی‌ثبات‌های اجتماعی و سیاسی به ناامنی اقتصادی دامن زد. لازم بود بار دیگر قراردادهای اجتماعی و اقتصادی با رویکرد شیعی نگارش شود. به‌ویژه وقف‌هایی که برای مزارات و آرامگاه‌های اهل سنت وضع شده بود و با عقاید شیعه سازگاری نداشت، مورد تجدیدنظر قرار گرفت. رساله مختار الاختیار علی مذهب المختار^۱ تألیف قاضی حسین بن غیاث‌الدین حسینی تربتی (وفات ۹۲۸ق)، جمال الانشاء تألیف عبدالحی بن عبدالوهاب حسینی جرجانی؛^۲ رساله دیگر از نویسنده گمنام با عنوان دستور قبالة نویسی: شروط در سال ۱۱۰۲ق تألیف شده است (جعفریان و رضائی، ۱۴۰۰). کتاب دیگر وجیزه التحریر است که توسط محمد بن سبزه‌علی اصفهانی در سال ۱۲۴۵ق در پانزده باب تألیف شده است که باب چهاردهم آن در نوشتجات شرعیه است که توسط رسول جعفریان چاپ شده است (اصفهانی، ۱۳۹۳). کتاب وجیزه التحریر همچون منشآت و صکوک شرعیه اسفراینی از سه بخش تشکیل شده است و از نظر ساختار شباهتی به نسخه مورد پژوهش حاضر دارد؛ ولی از نظر حجم به مراتب بیشتر از رساله اسفراینی است. اثر متأخر رساله ضیغ العقود و یقاعات محمد یوسف استرآبادی است که در دوره

قاجار تدوین و به رؤیت و تأیید شیخ مرتضی انصاری از مراجع مشهور شیعه در سده سیزدهم رسیده است. این رساله در برگ‌های ۸۲-۱۷۲ مجموعه جنگ متعلق به کتابخانه مجلس شورای اسلامی ثبت شده است (استرآبادی، بی‌تا، شماره نسخه ۹۰۴۶۴). معرفی همه نسخه نه در رسالت مقاله است و نه مقدور. ارائه تعدادی محدود از وثائق نگاری‌ها به این منظور بوده که پیوستگی تاریخی آن تا دوره معاصر نشان داده شود. وثائق نگاری از ایران به عثمانی راه یافت و آثار جدی تدوین شد (دلیری، ۱۳۹۷، ص. ۲۶۹)؛ برای نمونه، در کتاب درویش محمد بن افلاطون بیش از ده نوع دعوی وراثت ثبت شده که با همدیگر در نوع ماهیت متفاوت است. هرکدام از زاویه‌ای به مسئله دعوی وراثتی توجه کرده‌اند که می‌تواند در تنظیم مناسبات اجتماعی ارزشمند باشد؛ مثلاً دعوی ارث زنان کهن‌سال، دختران ازدواج نکرده یا صغار و زنان بیوه متفاوت است. توجه به جزئیات در این مسائل می‌تواند رویکرد جامعه به حقوق طبقات مختلف زنان را نشان دهد و از این طریق بحث نفقه، طلاق و... را بررسی کرد (ابن افلاطون، بی‌تا، شماره نسخه ۸۷۶۷۸). صکوک نگاری پیچیدگی مناسبات اجتماعی را به تصویر کشیده است. این منشآت نشان می‌دهد مناسبات اجتماعی که در آثار شرق‌شناسان نوشته شده، کمی ساده‌انگارانه است. در ادامه باید گفت در صکوک ترکی، که بیشتر درباره مسائل تجارت و زمین‌داری است به تفاوت قیمت‌ها، پول رایج، ارزش پول‌ها و... در ولایات تابعه عثمانی پرداخته است در این صکوک نگاری تفاوت ولایات شرق، مرکز و غرب آناتولی و به‌ویژه سنت‌های اروپایی دیده می‌شود (صکوک و ترسل عثمانی، شماره نسخه ۱۱۶۵۰). آنچه

۱. متأسفانه باوجود تلاش، موفق به دسترسی به این نسخه نشدم و نام آن را از مقدمه کتاب دستور قبالة نویسی: شروط اخذ کردم.

۲. لازم است از دکتر محیا شعبی عمرانی بابت واگذاری فایل نسخه سه‌گانه جمال الانشاء سپاسگزاری کنم.

برای تاریخ ایران مهم است سنت صکوک‌نگاری و محتوا و ماهیت صکوک در ولایات شرق آناتولی است که تا سال ۹۵۰ق بخشی از این مناطق در اختیار صفویان بود. مطالعه وثایق شرق آناتولی می‌تواند تحولات اجتماعی و تجاری شرق آناتولی و مشکل غرب ایران را نشان دهد، مطالبی که در تاریخ اجتماعی و اقتصادی ایران حائز اهمیت است، از جمله نوع شهادت، قبوض پرداختی، رسید وجه، ضمانت، تعهد و... که توسط تجار صادر یا دریافت می‌شد.

شایان ذکر است نوشتن صکوک بر عهده قاضیان و علمای معتمد و متخصص در امور حقوقی و شرعی بود. از کارکرد بسیار مهم قضات علاوه بر آگاهی «از تمام مصالح عالم و تمیز حلال از حرام و تیسیر مناجح خواص و عوام به قطع خصومات و فصل معاملات بر قانون شرع سید کائنات علیه اکمل التحیات» (زمجی اسفزاری، ۱۳۹۸، ص. ۶۲)، داشتن مهارت و «کتابت صکوک و تمسکات و سجلات و عقود انکحه مع الولی و بلاولی و...» بود (زمجی اسفزاری، ۱۳۹۸، ص. ۶۴)؛ چنانچه در کتاب دستور الکاتب فی تعیین المراتب محمد بن هندو شاه نخجوانی، به مولانا ضیاءالدین عبدالحی کاتب دارالقضاء ممالک و از علمای سرشناس اشاره دارد که از وی خواسته شد کتابی درباره صکوک معاملات و قبالات و شروط و حجج دیون و مبیعات بنویسد تا در صورت لزوم از آن استفاده شود (نخجوانی، ۱۳۹۰، ص. ۲۷۳). اگر چنین کتابی نوشته شده باشد، تاکنون به دست نیامده است.

تحریر صکوک از منشآت‌نگاری به مراتب حساس‌تر و جدی‌تر است. وثیقه‌نویس علاوه بر داشتن مهارت خط و کتابت، باید به شرع و فقه آگاهی تمام داشت؛ پس هر کاتبی نمی‌توانست صکوک شرعیه

بنویسد، آن از وظایف قضات بود؛ باوجود این، همه قضات نیز توان انشانگاری یا وثیقه‌نگاری نداشتند. براساس گزارش مستوفی بافقی، نویسنده کتاب جامع مفیدی (در قرن یازدهم)، در زمان نگارش تاریخ خود، از میان قضات یزد فقط سه قاضی در تحریر صکوک مهارت داشتند (مستوفی بافقی، ۱۳۸۵، ج. ۳/۳۳۷، ۳۷۶، ۳۷۸).

مقایسه رسائل‌نگاری و وثائق‌نگاری:

کاتب وثائق در مقایسه با کاتب منشآت از نظر رعایت ساختار وثیقه گرفتار محدودیت محتوایی و شکلی سند است. آن‌ها برای نگارش، در گام نخست باید بر دو اصل مقدماتی وثیقه‌نویسی آگاه باشد. اصل اول، معرفت کیفیت ترکیب قبالات و دومی معرفت حالات که بر امور طاری می‌شود؛ چون بیع، رهن، سلم و اجارت و...، باید بداند که بیع عبارت از کدام امر است؟ آیا بیع جاری جائز است یا مبطل و فاسد. کاتب باید تفاوت معنایی مفاهیم موجود در سند را بداند مثلاً بین باطل و فاسد چه تفاوتی وجود دارد؟ بدون داشتن دانش قضایی و فقهی وارد شدن به کتابت وثائق، کاری پرخطر است.

وثائق‌نگاری از جنس رسائل‌نگاری است؛ اما تفاوت‌های ظریفی بین این دو نگارش وجود دارد که از دید تیزبین ناموس خواری وثائق‌نگاری اوایل سده هشتم هجری قمری به دور نمانده است. همچنان که پیش‌تر نیز اشاره شد، وثائق‌نگار نیازمند دانش عمیق فقهی و قضائی است و به امور حقوق شرعی و مدنی آشنایی باید داشته باشد. درحالی‌که در رسائل‌نگاری نیازمند غور در معرفت ادبی و آرایه‌های آن است. کاربرد مفاهیم و اصطلاحات در رسائل و وثائق‌نگاری متفاوت است. استفاده از مفاهیم مهجور اما زیبا حتی اگر دیگران تاکنون استفاده نکرده باشند، به شرط

است؛ لذا تلاش وثائق‌نگاری بر آن است که مفاهیمش تفسیربردار نباشد. این دو نوع تفاوت‌هایی در ساختار نیز دارند که در بحث مربوطه اشاره خواهد شد.

اهمیت تاریخی صکوک شرعیه:

وثائق‌نامه‌ها علاوه بر اهمیت ارائه داده‌های درخور توجه در زمینه مباحث تاریخ اقتصادی، سیاست پولی، بافت شهری، محلات، تولیدات و محصولات کشاورزی، سایر داده‌های مادی، نام‌شناسی، ارزش فقهی اللغة یا زبان‌شناسی دارد. وجود واژه‌های اصیل فارسی با خوانش محلی مثلاً ناحیه بیهق یا اسفرار یا اسفراین و سایر مناطق می‌تواند در شناخت ریشه‌های مفاهیم کمک مؤثری بر زبان‌شناسان ارائه دهد.

مسئله دیگر، اهمیت مفهوم تاریخی گسترده در این متون است که حتی چنین مفاهیمی در تاریخ‌نگاری‌ها به چشم نمی‌خورد. منشآت دربردارنده شبکه و سامانه مفاهیم دیوانی است که در دیگر منابع نیامده است. اگر سیر شکل‌گیری سامانه مفاهیم را به شرح زیر طراحی کنیم، جایگاه منشآت و وثائق‌نگاری‌ها در این سیر روشن خواهد شد.

مفهوم — خوشه‌بندی مفاهیم — شبکه مفاهیم — سامانه مفاهیم

خوشه‌بندی به جایگاه مفهوم در یک نظام معنایی اشاره دارد که روابط تنگاتنگی با خود مفهوم دارد. در شبکه مفاهیم اشاره به مفاهیمی است که این مفهوم در ارتباط با یک فضا، معنایی گسترده‌تر و کلی‌تر پیدا می‌کند و با تشخیص شبکه مفهوم می‌توان در پیرامون معنای کلی آن سخن گفت و همچنین شبکه مفاهیم جایگاه مفهوم در نظام حقوقی و قضائی را نشان می‌دهد. در مبایعه‌نامه چند مفهوم مشابه که تعاریف و شعاع معنایی متفاوتی دارند دیده می‌شود که این

رعایت زیبایی و سلاست کلام جایز است؛ منشیان می‌توانند در هر قسمت از مکاتبات اعم از افتتاحیه، عریضه، دعائیه یا اختتامیه قلم‌فرسائی کنند. با پیچیده کردن کلام، فضل و دانش و واژه‌شناسی خود را به رخ دیگران بکشانند. درحالی‌که وثیقه‌نویس چنین اختیاری ندارد. قبالات از نظر محتوی به دو قسمت اصول و فروع تقسیم می‌شود که در قسمت ساختار اشاره خواهد شد. وثائق‌نگار در اصول حق اطناب ندارد، باید آن را با کلماتی دقیق مورد نظر شرع بنویسد و به قول ناموس خواری «به لفظی صریح خالی از مجاز و کنایت» باید بنویسد؛ اما «فروع و زوائد و لواحق را می‌توان بر شیوه اصحاب انشا نوشت یعنی اطناب داد و خیال را در نوشتن به پرواز درآورد» (گوهری فخرآباد و ثنائی، ۱۳۸۸، ص. ۷۲)

وثائق‌نگاری نکات دقیق و فقهی و حقوقی دارد که کوچک‌ترین انحراف از آن، ممکن است فردی را ورشکسته یا زندانی کند یا حقوق زنی را در مسئله نکاح یا طلاق ضایع سازد یا حقوق بنده‌ای را به‌جای آزادی دربند کشد. درحالی‌که رسائل‌نگار می‌تواند قلم را در توصیف له یا علیه موضوعی به کار بگیرد، بدون اینکه نگران حقوق مردم باشد وثائق‌نگاری با حقوق مادی و عینی مردم سرکار دارد و نیازمند دقت فراوانی است. شاید همین مسئله موجب محافظه‌کاری بیش از وثائق‌نگاری از سده هشتم تا سیزدهم هجری قمری شده و تغییری ایجاد نکرده است. هر دو مفاهیم تخصصی دارند؛ ولی مفاهیم وثائق‌نگاری دقیق و کاربردی است این دقت موجب شده وثائق‌نگاری نتواند مفاهیم خود را دچار تغییر جدی سازد. مفاهیم آن، سده‌های پیشین با تغییراتی جزئی تا دهه‌ها پیش رواج داشت؛ حتی مذهب شیعه و سنی نیز تأثیر بنیادین در ماهیت مفاهیم و وثائق‌نگاری نگذاشته

مفاهیم در تدوین فرهنگ اصطلاحات و مفاهیم تاریخی کاربرد زیاد پیدا می‌کند. نوشتن فرهنگ اصطلاحات و مفاهیم تاریخی بدون بهره‌گیری از اسناد و منشآت و وثائق‌نامه ممکن نخواهد بود؛ برای نمونه، مفاهیمی مانند «بحث»، «حقّی»، «دعوی»، «حظی» وجود دارد که شاید در نگاه ساده، تفاوت جدی بین آن‌ها دیده نمی‌شود؛ ولی در کاربرد مفاهیم «بحث» با «دعوی» تفاوت پیدا می‌کند. مطالعه وثائق‌نامه، به‌ویژه، تاریخ‌دانان را به تعمق بیشتر در کاربرد مفاهیم رهنمون خواهد ساخت. «بحث» به توضیح و ادعا بدون توجه و استناد به ادله قوی منظور است. درحالی‌که در «دعوی»، ادله نقش مهمی در استناد دارد.

اهمیت دیگر، وثائق‌نگاری وجود داده‌های زیاد از حقوق کودکان در لابه‌لای اسناد است. تاریخ‌نگاری‌ها، متون ادبی مانند دیوان‌ها، منشآت و سایر متون تاریخی به‌اندازه وثائق‌نگاری به مسئله زندگی و حیات کودکان توجه نکرده است. می‌توان اهمیت نام‌شناسی و فقه اللغه را در منشآت و متون ادبی دیگر شناسایی کرد؛ اما در این منابع درباره حقوق و زیست کودکان سکوت شده یا بسیار اندک و نارسا مطرح شده است؛ باین‌حال در وثائق‌نگاری‌ها در قالب وثائق ولایت، کفالت، وصایت، مقیمی و منصوبی و سایر قالب‌های حقوقی بر حقوق کودکان تأکید شده است. بررسی وثائق نشان می‌دهد که کلان‌روایت پدر حق مطلق درباره فرزند تحت سرپرستی خود را دارد، باطل می‌سازد؛ برای نمونه وقتی کودکی از راه غیر مال پدر، صاحب مال می‌شد بایستی پدر به‌عنوان ولی کودک، ضمانت حفظ اموال را از نظر شرعی، قانونی و اخلاقی ارائه دهد. پدر کودک صاحب کامل اموال او نیست؛ بلکه فقط حق سرپرستی کودک را دارد؛ حتی اگر براساس آن مال معامله کند و سود ببرد باید

حقوق کودک را براساس اصول شرعی محفوظ دارد. اگر معامله‌ای انجام داد براساس شرائط مناصفه سود تقسیم می‌شود (جعفریان و رضائی، ۱۴۰۰، ص. ۳۵). اهمیت دیگر، مسئله زندگی غلامان و کنیزان و حقوق آنان است که در قالب آزادنامه‌ها آمده است. وجود آزادنامه‌ها با انواع مختلف از «عتق» یا «تدبیر/مدبری» یا «کتابت» نشان می‌دهد که حقوق مختلفی توسط شرع برای آنان در نظر گرفته شده است (اسفراینی، بی‌تا، شماره نسخه ۵۷۰۶/۶۳-۷۰). نظام غلام و کنیزداری در جهان امروز مذموم است؛ اما جزئی از زندگی اجتماعی ایران میانه بوده است. کارکرد بندگان در امور کشاورزی، خدمات، صنایع، امور دربار و جنگ چشم‌پوشی‌ناپذیر است. این قبیل اسناد «آزادنامه» عنوان گرفته است که تعدادی از این آزادنامه‌ها از وثائق‌نگاری استخراج و به‌صورت مجزا منتشر شده است (صیدیه، ۱۳۸۷، ص. ۱۶-۲۱؛ جعفریان، ۱۳۸۸، ص. ۲۳۹-۲۴۴). از لابه‌لای این وثائق می‌توان تغییراتی که در بنیاد یا فروع غلام و کنیزداری در ایران از سده‌های نخست تا دوره معاصر پدید آمده، مشاهده کرد. انتشار وثائق‌نامه کمک بسیاری در شناخت ابعاد مختلف جامعه ایرانی خواهد داشت.

ساختار صکوک شرعیه:

ساختارشناسی سند یکی از مهم‌ترین و در عین حال پیچیده‌ترین معرفت‌های علمی است. وثائق‌پژوهان به‌دلیل تنوع بسیار زیاد صکوک شرعیه نتوانسته‌اند ساختار کلی مورد قبول اهل فن را فراهم سازند؛ باین‌همه تلاش‌هایی برای تعیین ساختار کلی، اقداماتی انجام شده است. ناموس خواری صاحب حدائق/الوثائق با بهره‌گیری از علمای علم فقه، بر این نظر است که قطب اعظم وثیقه‌نویسی، مبایعه‌نویسی است. تقریباً تمام

ویژگی‌های مبیعه‌نویسی در سایر شروط و وثیقه‌ها کم‌وزیاد شده است. وی ده رکن بر وثیقه مبیعه به شرح زیر برشمرده است: ذکر العاقدان، ذکر معقود علیه، ذکر الحدود، ذکر الحقوق، ذکر الثمن، ذکر صیغه العقد، ذکر تقابض، ذکر الدرک، ذکر اللواحق و ذکر الاشهاد (گوهری فخرآباد و ثنائی، ۱۳۸۸، ص. ۷۳).

هسته اصلی مبیعات و رکن ضروری، وجود عاقدان است. بین صاحب‌نظران بر سر تقدم بایع (فروشنده) و شرا (خریدار) متفاوت است. اغلب صاحب‌نظران فروشنده را در نگارش اولویت می‌دهند و در اسناد می‌نویسند فروشنده فلان ملک را بر خریدار فلان فروخت. او در تقدم آنها، بر این نظر است تا زمانی که نیاز یا حاجتی ایجاد نشود و طلبی وجود نداشته باشد فروش بی‌معنی خواهد بود؛ لذا چون فروشنده محتاج حاجات است و پیش‌قدم برای فروش شده و خریدار دست رد بر سینه او نمی‌زند به اعتبار حکم اخلاقی فضیلت بخشیدن بر فتوت و مروّت، می‌توان خریدار را نیز اولویت بخشید. عاقدان باید عاقل، بالغ، مالک شیء فروشی، سالم و صحت بیع باشد. اگر غیر از این بود؛ یعنی نابینا یا لال باشد شاهدانی بر کار خود داشته باشد.

منظور از معقود علیه، شیء قابل بیع است که به دو صورت منقول و غیرمنقول باید اشاره شود که حدود و ثمن باید مشخص باشد. ثمن با بهاء متفاوت است. ثمن مبلغی که بابت معقود علیه پرداخت می‌شود. درحالی‌که بهاء ارزش واقعی آن شیء در بازار است؛ مثلاً اگر قطعه زمینی با حدود مشخص به ثمن یک دینار فروخته شود؛ ولی در اصل بهاء آن صد دینار باشد. در معامله ثمن ثبت می‌شود نه بهاء؛ در قسمت ثمن اطلاعات تاریخی از جمله سکه رایج و ارزش آن در اسناد دیده می‌شود. در «حجت اقرار

کردن» صکوک شرعیه اسفراینی آمده است: «مبلغ صد دینار عدلی رایج کپکی ضرب حضرت سلطنت شعاری امیر شاه‌رخ‌ی که هر دو دینار فضی بعدی یک مثقال و نیم را یک نقره خالص است و در هرات هر واحد از دینار رایج مسکوک سکه عدلی افضل السلاطین الزمان سلطان حسین گورکان النصف منه پنجاه دینار حق واحد ذی‌لازم به طریق قرض‌الحسنه ستانند.» (اسفراینی، بی‌تا، شماره نسخه ۵۳/۵۷۰۶).

این فقره، وضعیت پولی دوره سلطان حسین با دوره شاه‌رخ‌ی را به‌عنوان دوره مبنا نشان می‌دهد.

وثیقه در قسمت حدود نیز بایستی بر چهار جهت اصلی شرقی، غربی، شمالی و جنوبی روشن باشد. بیان حدود، اطلاعات دیگری از شیوه استقرار ملک و همسایگان و وجود رودخانه، بیابان و مؤسسات دیگر است که به مورخ کمک می‌کند تا ساختار محلات را شناسایی، و مشاعات شناخته شود. در این رساله می‌توان تعدادی از محلات و ترتیب قرار گرفتن آنها و نسبتشان را با بازار شناسایی کرد؛ برای نمونه، در حجت اقرار کردن زمین واقع «در اندرون بلده همراه در مجله نظامیه شرقی آن متصل بکوی عامه غربی آن متصل به سرای فلان بن فلان شمالی متصل به مکان فلان بن فلان و جنوبی آن متصل به کوی (ناخوانا)» است (گوهری فخرآباد و ثنائی، ۱۳۸۸، ص. ۵۷). رکن بعدی حقوق است که مراد «حقوق مضافات و مقومات مبیع» است؛ البته برخی از علما معتقدند که ذکر حقوق مبیع ضرورت ندارد؛ زیرا در شرع مبین حقوق وابسته به شیء و تابع اصول است. اصل دیگر تقابض، مبیع است؛ یعنی مبیع باید توسط عاقدان یا وکلا مشاهده شود و قابلیت قبض داشته باشد؛ بدین‌گونه که خریدار بتواند آن را قبض کند و به تصرف خود درآورد (گوهری فخرآباد و ثنائی، ۱۳۸۸، ص. ۷۷).

رکن سلم نیز یکی از دیگر از ارکان و ثائق است که در تعریف آن آمده است: «عبارت باشد از عقد که صادر گردد بر معینی موصوف در ذمه غیر مشارالیه، اما قید معین از آن است تا آنچه مسلم‌فیه معین نباشد خارج گردد»؛ مثلاً «چنانکه صد من میوه تا یک ماه به تو فروختم» این درست نیست، بایستی این‌گونه باشد که «صد من زردآلو از این درخت به تو فروختم» (گوهری فخرآباد و ثنائی، ۱۳۸۸، ص. ۸۲). اسفراینی در حجت بیع سلم می‌نویسد: «به بیع سلم ده من ابریشم زرد

خشک خام حبه باریک پنج مردکش هروی» (اسفراینی، بی‌تا، شماره نسخه ۶۲/۵۷۰۶). حجت بیع سلم چهار رکن دارد که مسلم و مسلم‌الیه (بایع و مشتری)، مسلم‌فیه (نوع جنس مورد معامله)، صیغه شرعی. در این سند حتی کیفیت و نوع محصول نیز توضیح داده شده است. این اطلاعات علاوه‌بر اینکه حساسیت حقوق مردم را نشان می‌دهد و آگاهی تاریخی درخور توجهی از انواع ابریشم را ارائه می‌کند.

ردیف	حجت	تعریف	رکن ۱	رکن ۲	رکن ۳	رکن ۴	رکن ۵	مقوله
۱	اقرار	یعنی اقرار مقرر باشد از ثبوت حق غیری بر وی	مقرر	مقرله	مقربه	صیغه	-	ایقاع
۲	اجارت اسباب	تملیک شفعت باشد در مدتی از زمان به عوض مالی	آجر/موجر	مستأجر	معقود علیه	صیغه	-	عقود
۳	اجارت نفس	تملیک خدمت نفس باشد در مدتی از زمان به عوض مالی	آجر	موجر	معقود علیه	صیغه	-	عقود
۴	بیع تسلیم	عقدی که بر معینی موصوف در ذمه غیر مشارالیه صادر شود.	راهن	مرتهن	مرهون	مرهون به	صیغه	عقود
۵	عقد شرکت مضاربه	تسلیم کردن مال به غیری تا بدان مال تجارت کند و ربح میان ایشان مشاع باشد.	عاقدان	رأس المال	صیغه	عمل عامل	ربح	عقود
۶	عقد مناصفه/شرکت	ضم نصیبی با نصیبی باشد بر وجهی که تمیز بین نصیبین ادراک نتوان کرد.	معاقد	معقود له	معقود علیه	صیغه	-	عقود
۷	مدبری/تدبیر	تعلیق عتق به موت یا آزادی بنده با مرگ مالک	سید	مملوک	صیغه	-	-	ایقاع
۸	کتابت	مکاتبه کردن آزادی بنده بر پرداخت مال مشخص در مدت معین	مالک/سید	مملوک	مال	صیغه	-	ایقاع
۹	آزادی/عتق	قولی حکمی است که مالک نفس بنده خود را حریت می‌بخشد.	معتق/معیق	معتق/عبید	صیغه	-	-	ایقاع
۱۰	بینه/هبه	تملیکی باشد بی عوض	راهب	موهوب	متهب	صیغه	-	ایقاع
۱۱	بیع باب	عقدی باشد بر باب موصوف با حدود و حقوق مشخص	بائع	مشتری	معقود علیه	صیغه	-	عقود
۱۲	بیع وفا/بیع شرط	عقد شرط است که بایع در مدت معین مثل ثمن را به	بائع	مشتری	معقود علیه	شرط	صیغه	عقود

						مشتري رد نماید. حق فسخ را داشته باشد.		
۱۳	حجت مهلت	عقدی شرط باشد که بائع به مشتري جهت پرداخت ثمن می‌دهد	بائع	مشتري	معقود علیه	مهلت	صیغه	عقود
۱۴	صلح‌نامه	عقدی باشد که نزاع میان دو خصم را مرتفع گرداند. یا موجب الفت و رفع خصومت	مصالح	متصالح	مصالح علیه	صیغه		عقود

عبدالمؤمن اسفراینی مؤلف اثر:

مؤلف اثر در پایان، رساله خود را *الکاتب العبد الراجی عبدالمؤمن اسفراینی* معرفی کرده که به روز دوشنبه ۱۲ ربیع‌الاول ۹۸۸ق تألیف این اثر را «در مقام و مزار متبرک شیخ‌الشیوخ العالم شیخ ابوالقاسم نصرآبادی به ولایت اسفزار» به پایان رسانده است. رساله به خط نستعلیق شکسته بسیار دشوار نوشته شده است؛ بنابراین ابتدا تصور شده بود که رساله عبدالمؤمن با منشآت *اسفرزاری معین‌الدین محمد زمجی* اسفرزاری ارتباط محتوایی دارد و حتی عبارت اسفراینی به خط شکسته به گونه‌ای نوشته شده که می‌توان آن را اسفزار نیز خواند. تاآنجا که در منابع متقدم نیز برخی زمجی اسفرزاری را به غلط اسفراینی خوانده بودند (*زمجی اسفرزاری*، ۱۳۹۸، ص. ۳۰-۳۲). عبدالمؤمن در مقایسه با عبدالمعین، منشی هم‌زمانش، شهرت بسیاری نداشت؛ لذا نام او در هیچ منبعی به دست نیامد؛ حتی نامش در آثار خوشنویسان نیز نیامده تا بتوان عبارت «الکاتب» را خوشنویس رساله دانست؛ اما با عنایت به این‌که در مقدمه رساله هدف خود را گردآوری مختصری از رسائل برای کمک به آموزش مبتدیان دانسته، نشان می‌دهد که عبدالمؤمن خود مؤلف این رساله است. وی شاید از منشیان درجه دوم دوره تیموری بوده است. مباحث مربوط به بیان تفاوت سنت خوشنویسی خراسان و عراق نشان‌دهنده خاستگاه خوشنویسی اوست. حضور

در مزار شیخ ابوالقاسم نصرآبادی در اسفزار نیز گرایش‌های عارفانه او را نشان می‌دهد. نام عبدالمؤمن و شیخ ابوالقاسم و مزار او در اسفزار در *روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات* زمجی اسفرزاری نیامده است (*زمجی اسفرزاری*، ۱۳۳۸). جستجو دریافتن داده‌هایی درباره شیخ ابوالقاسم نیز به جایی نرسید. اگر اطلاعاتی درباره شیخ به دست می‌آمد وابستگی صوفیانه او روشن می‌شد. جالب این است که نگارش این رساله و نگارش *تاریخ روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات* تقریباً هم‌زمان است. به نظر می‌رسد عبدالمؤمن از شخصیت‌های برجسته دیوانی نبوده، بلکه از قضات بوده است. برخلاف منشآت که نویسنده باید دانش ادبی فراوانی داشته باشد، نگارش صکوک، شروط، ذکر و وثیقه نیازمند دانش وسیع فقهی، ادبی و اجتماعی است. معرفی او می‌تواند بدین‌گونه باشد که او را قاضی/منشی بدانیم که دستی در خوشنویسی داشته است.

مشخصات ظاهری نسخه:

براساس بررسی‌های انجام شده در فهرست نسخ خطی (آستان قدس، فحنا، دنا، کتابخانه ملی، کتابخانه ملک، کتابخانه آیت‌الله مرعشی، منزوی و...)، نسخه موجود، تک‌نسخه‌ای است به شماره ۵۷۰۶ در کتابخانه و مرکز اسناد دانشگاه تهران با جلد نسخه تیماج مشکی لایی بغلی و کاغذ سمرقندی که ۸۷

برگ دارد و اندازه آن ۱۲ در ۷ است. خط آن نیز نسخه نستعلیق شکسته است و در آن از جوهر مشکی و شنگرف استفاده شده است.

این نسخه در آغاز، انجام و میان دچار آسیب دیدگی است و نیز خط خوردگی، خراشیدگی و حاشیه نویسی بسیاری دارد (در صفحات ۷، ۹، ۱۱، ۱۵، ۲۶، ۲۷، ۲۹، ۳۲، ۳۳، ۳۹ و...). این حاشیه نویسی‌ها متعلق به کاتب نیست؛ بلکه با قلم و مرکب متفاوت بعدها افزوده شده است. برخی از مطالب حاشیه ارتباطی به متن ندارند. به نظر می‌رسد این اضافات بعدها توسط صاحبان نسخه نوشته شده است. فقط حاشیه برگ ۱۱ و ۳۳ توسط کاتب نوشته شده است و متن را کامل می‌کند. صفحات با نظام کراسه‌بندی به هم پیوسته شده است. به نظر می‌رسد در ابتدا یک صفحه افتادگی دارد. شاید عنوان رساله در این صفحه آمده بود.

رساله ۳ رکن آغاز، متن و انجامه دارد. آغاز نسخه ذکر شده افتاده است؛ اما تحمیدیه برحسب آنچه متناسب با موضوع اثر است و ارتباط با تسبیح خداوند متعال دارد به‌طور هنرمندانه با صنعت بראعت استهلال آراسته شده و چنین آغاز شده است «والقلم و مایسترون سطری از توقیع کمال او و قلم هنربان در سراء تمنای کبرای او و از بدو قدم قدم از سر ساخته و شهباز بلندپرواز عقل دراک در فضای قضای او پر انداخته...» (اسفراینی، بی‌تا، شماره نسخه ۲/۵۷۰۶). دو صفحه در این رساله به تحمیدیه اختصاص داده است. عنوان‌های باب‌ها و اسناد با قلم قرمز نوشته شده است؛ در نتیجه با این رنگ، عنوان‌ها از متن جدا شده است.

انجامه پایانی نسخه خطی پس از اتمام متن کتاب، توسط کاتب نگاشته می‌شود. انجامه در واقع بخشی از هویت و معرفی نسخه است؛ اما در این رساله از

ابتدا تا انتها یک نوع خط و مرکب استفاده شده است. در انجامه نسخه ذکر شده -که افتادگی دارد- چنین آورده است:

«تم الكتاب بعون الملك الوهاب در مقام مزار متبرک لازال الفوائد شيخ الشيوخ العالم شيخ ابوالقاسم نصرآبادی بولایت اسفزار قدس سره فی یوم اثنتین ۱۲ شهر ربیع الاول متعنا الله بخیر و جز مافیه سنه ثمان و تسعین و ثمانیه الکاتب العبد الراجی عبدالمؤمن احمد الاسفراینی غفرالله ذنوبه و ستر عیوبه.» (اسفراینی، بی‌تا، شماره نسخه ۸۷/۵۷۰۶)

ارکان متن رساله:

متن رساله از سه مبحث «باب» قواعد کتابت، مکاتیب و صکوک شرعیه تشکیل شده است. دو مبحث نخست، یعنی قواعد کتابت یا آئین انشا و مکاتیب در اغلب منشآت همسانی دارد. نوشتن قواعد کتابت جز اسلوب‌های منشآت نگاری بود. منشیان، مانند زمجی اسفزاری، عبدالله مروارید و دیگران به تناسب رساله قسمتی را به آن اختصاص می‌دهند. اسفراینی در ابتدای رساله جدول فهرست‌نامه خود را ارائه داده و آن را در هشت باب تنظیم کرده است؛ اما در متن به وعده خود عمل نکرده است. آنچه مشخص است نویسنده تمام نامه‌های مثالی یا الگوی خود را با عنوان مشخص و براساس آنچه در فهرست نوشته است، انجام نداده است و همه نامه‌ها را زیرمجموعه باب دوم قرار داده است. در نگارش رساله نوعی شتاب‌زدگی دیده می‌شود. همچنین از واژه «فلان» یا «فلان بن فلان بن فلان» به‌جای اسامی خاص استفاده کرده که این موضوع مؤید آن است که سرمشقی برای کاتبان است.

باب اول در آداب و قواعد کتابت:

باب اول با این جمله آغاز می‌شود: «آنچه قائدان راه و

اخلاق عوام که تعیین عنوان ضروریست» (اسفراینی، بی‌تا، شماره نسخه ۱۱/۵۷۰۶)؛ پس این موضوع تأکید دارد که احمد اسفراینی خطاط و کاتب است که این نکات را به‌خوبی می‌شناسد.

باب دوم مکاتبات و مخاطبات:

باب دوم، پانزده نامه دارد که به پادشاهان، دوستان سلاطین، خواتین، امرا، واعظان، کُتاب، شعرا، اطباء، مستوفیان، پدر و کسانی که به‌جای پدر باشند، مادر و کسانی که به‌جای مادر باشند، نوشته شده است. این رسالات براساس سنت منشآت‌نگاری پیشینیان بوده که رسالات را براساس سلطانی، دیوانی و اخوانی تنظیم می‌کردند. اسفراینی تغییراتی در این نظام دسته‌بندی انجام داده و بعداز رسائل سلطانی، رسائل اخوانی را آورده است. در رساله او مکاتیب دیوانی، مانند منشور، نشان، پروانجی، خطابت و... دیده نمی‌شود. همچنین او از میان اسناد سلطانیات فقط یک نامه سلطانی برای نمونه درج کرده است که بدون ارزش تاریخی است؛ چون نوعی تکرار و الگوی نامه است جایگاه فروتر او را از این مکاتیب می‌توان استنباط کرد. او درباره اخوانیات نیز فقط یک مورد برگزیده و آن را نوشته است. اخوانیات برخلاف سلطانیات دارای داده‌های اجتماعی است و می‌توان بر تعاملات اجتماعی و همبستگی‌ها پی برد. اخوانیات اسفراینی نوآوری خاصی نسبت به سایر دیوان‌ها، مانند زمجی اسفراینی و شرف‌نامه عبدالله مروارید و دیگران ندارد.

بخش دیگری از مکتوبات اخوانی را جوابیه تشکیل می‌دهد که نسبت به عرضه‌داشت‌ها کلی‌تر و مختصر آورده شده است. تعدادی نیز جوابیه رسالات علما، واعظان، رساله کُتاب، رساله فرزند و کسانی که به‌جای فرزند باشند، تهنیت ولادت فرزند را شامل می‌شود. ساختار نامه‌ها از پنج بخش تحمیدیه، تمجیدیه،

استادان دستگاه در کیفیت قلم بیان کرده‌اند آنست که نون و ظاهر قلم باید که بغایت شفاف و از کدورت و سیاهی مصفی و نون باطن او سفید» (اسفراینی، بی‌تا، شماره نسخه ۶/۵۷۰۶) و سپس از چگونگی تراشیدن قلم، شیوه نوشتن برای هریک از مناصب و نیز چگونگی شروع و خاتمه نامه‌ها می‌نویسد. همچنین به کتابت دبیران عراقی و خراسانی اشاره داشته و تفاوت آن‌ها را بیان می‌کند. اسفراینی معتقد است «کبار خراسان مقدار قلم را تیز تراشند به مقدار بند انگشت اتهام و حروف را ممدود و وسیع بنویسند؛ اما دبیران عراق چانه خامه کوتاه تراشند به قدر ناخن» (اسفراینی، بی‌تا، شماره نسخه ۹/۵۷۰۶). این تفاوت در منابع نیز به‌گونه‌ای دیگر تکرار شده است. سنت خوشنویسی خراسان که مبنی بر «چاق»، برجسته و بزرگ‌نویسی بوده، کشیدگی برخی حروف مانند (گ ح خ) بیشتر از شیوه آذربایجانی-عراقی است. در سبک خراسانی کشیدگی حروف به‌ویژه الف و دوایری حروف «ح ج خ» تعادل داشت. درحالی‌که در سبک آذربایجانی-فارسی (عراقی) کشیدگی بیشتر و دوایر تندی داشت (فضائل، ۱۳۶۲، ص. ۲۶۹-۲۷۵). اسفراینی حتی بر تفاوت نوع نگارش بین کبار و مشاهیر با ادانی نیز اشاره کرده است که در مرقعات به آن اشاره نشده است. براساس نظر او «مکاتیبی که جهت اکابر و اعظم نویسند قلم باریک‌تر تراشند و طومار باریک باشد و در عنوان و حاشیه بیاض کمتر گذارند و سطور مقارن یکدیگر نویسند که به استدامت نزدیک‌تر است و جهت فرودستان و اسافل به عکس؛ و در مکتوبات اکابر و مشاهیر چون در متن نامه دعا و القاب نوشته شود عنوان ننویسند، بلکه رعایت قاعده را بنویسند که خدمت و ضراعت بنده کمینه مخلص دولخواه فلان مراتب، مناسب مراتب

عریضه، دعائیه و اختتامیه تشکیل شده است. اختتامیه در همه نامه‌ها نیست؛ بنابر شرایط نگارشی بر تعدادی از نامه‌ها افزوده شده است. در ابتدا با مختصر ستایش آفریدگار شروع می‌کند و تمجید از مخاطب نامه را با استفاده از القاب و صفات افضل براساس منصب و درجه پی می‌گیرد. هرچه منصب اعلا تر، تمجید و القاب آن افزون تر؛ مثلاً برای سلطان در یک نامه چنین آغاز می‌شود:

«خلدا الله تعالی فی دوام الخلافه ملکه و سلطانه و ابد فی خلود الملک و الدوله شانه، بیت:

ای مسند تو مطلع خورشید سعادت

وی حضرت تو قبله اقبال سلاطین

طالبع خلود عزت و جلال و لوامع و سواطع سعادت و اقبال، قادمه مواکب دولت و لازمه کواکب حشمت و کامکاری حضرت سلطنت شعاری، خلافت دثاری پادشاه خافقین و شهنشاه مشرقین آفتاب فلک اقتدار، سایه عاطفت کردگار، قره باصره شهریار، عزت ناصیه تاجداری، دره تاج، زینت روائی (۹)، اوج مملکت آرای، نگین خاتم خلافت، مرکز دایره عدالت، مهمهد قواعد عدل و احسان، مشید مقالید امن و امان.» (اسفراینی، بی‌تا، شماره نسخه ۱۸/۵۷۰۶-۱۹).

این نامه در حدود بیست و یک خط است که دوازده خط آن به تمجید و تعریف سلطان اختصاص دارد؛ اما در دیگر مناصب، کمتر از القاب و تمجید استفاده شده است، سپس عریضه را با عبارت‌هایی، چون «بنده کمترین بندگان فلان» آغاز می‌کند و در آخر با جمله دعایی کوتاه، مثل «معانی لایزال باد»، «مزاج میمون که سبب صحت عالمیانست از جمیع علان مبراً باد»، «نتق عفت و سراپرده عصمت لایزال مامن سعادت و اقبال باد» (اسفراینی، بی‌تا، شماره نسخه ۲۶/۵۷۰۶) و نیز «کتاب حکیم و علوم ابرار سبب کشف عموم غموم

جهالت باد» نامه را به اتمام می‌رساند.

«اجوبه‌نامه‌ها» کوتاه‌تر است و با عبارت‌هایی برحسب منصب آغاز می‌شود: «نامه نامی و ملطفه گرامی که مرقوم خامه گوهر یاد و مرقوم کلک سحرآباد حیات فضایل مآب مولانا ملک‌العلما فی العالم شده بود» (اسفراینی، بی‌تا، شماره نسخه ۴۴/۵۷۰۶)، سپس متن اصلی درخواست، مطرح می‌شود و با جمله دعایی خاتمه پیدا می‌کند. این اثر مختصر و خلاصه که نویسنده اذعان می‌دارد «که چون این مختصر مستبار از انوار بیان و مستعار از استمرار تبیان انشاست خرده بر ذلات او نگیرید». اجوبه‌نامه به ساختار پنج‌گانه پیشین وفادار نیست. شاید خلاصه‌نویسی موجب شده برخی از عبارت‌ها را کوتاه سازد.

باب سوم صکوک شرعیه:

مهم‌ترین قسمت منشآت اسفراینی، باب سوم است. باب سوم به دوازده «حجت» تقسیم شده که استفاده از آن نیز حجیت سند یا وثیقه شرعی را نشان می‌دهد. در نگارش حجت‌ها می‌توان نوعی آرامش وطمأنینه نویسنده را استنباط کرد. مکاتیب این باب مختصر نیست؛ بلکه همچون سایر مکاتیب از ارکان رایج در وثیقه‌نویسی پیروی می‌کند. او در گزینش باب‌های صکوک بیشتر بر ابعاد اجتماعی و اقتصادی توجه کرده و پرکاربردترین باب‌های عقود و ایقاعات را برگزیده است. «حجت اقرار کردن»، «اجارت اسباب»، «اجارت نفس»، «حجت بیع تسلیم»، «حجت عقد شرکت مضاربه»، «حجت عقد بندگی مناصفه»، «حجت مدبری»، «حجت کتابت»، «حجت آزادی»، «حجت بینه کردن»، «حجت بیع باب»، «حجت بیع وفا» و برای هریک از حجت‌ها یک یا چند نمونه مکتوب ارائه می‌دهد. برخلاف منشآت که هیچ اسمی را در خود نداشتند، برخی اسامی در آن‌ها حفظ شده است.

مقایسه منشآت و صکوک شرعیه اسفراینی با کتاب منشآت اسفرزاری نشان می‌دهد که محتوی اسناد تغییری چندانی نکرده است؛ حتی صکوک برجای مانده به زبان عربی و ترکی عثمانی نیز شباهت ساختاری و محتوایی با صکوک اسفراینی دارد. هرچند کتاب اسفرزاری از نظر شمولیت غنی‌تر از رساله اسفراینی است؛ اما از نظر محتوی چندان تفاوتی بین آن‌ها نیست.

نتیجه‌گیری:

رساله منشآت و صکوک شرعیه عبدالمؤمن احمد اسفراینی نه تنها یک اثر کم‌حجم، اما نوآورانه در اواخر سده نهم هجری قمری است، بلکه نمادی از تحولات فقهی-ادبی در دوره تیموری به شمار می‌رود، دوره‌ای که به عنوان یکی از درخشان‌ترین عصرهای تاریخ نگاری و نگارگری اسلامی شناخته می‌شود. اسفراینی به عنوان قاضی/منشی خوشنویس از منشیان درجه دوم، با پیوند میان منشآت نگاری (با تمرکز بر جنبه‌های ادبی و دیوانی) و وثائق نگاری (با تأکید بر ابعاد حقوقی، اقتصادی و اجتماعی)، تلاش کرد تا دو حوزه متمایز را از نظر موضوعی، ساختاری و محتوایی هم‌گرا سازد. این رویکرد نوآورانه، که از ابزار خوشنویسی برای نزدیکی این دو بهره می‌برد، کاملاً موفق نبود؛ زیرا بخش منشآت نگاری عمدتاً تکراری از الگوهای پیشین، مانند منشآت معین‌الدین زمجی اسفرزاری است و عمق ادبی لازم را ندارد؛ اما در قسمت صکوک شرعیه، تحلیلی عمیق از حقوق شرعی ارائه می‌دهد. انتخاب چهارده حجت شرعی توسط وی که عمدتاً بر وجوه تجاری و اجتماعی، مانند بیع، اجاره، مضاربه و عتق تمرکز دارد، نشان‌دهنده برتری در دسته‌بندی و محتوا نسبت به آثار پیشینیان، مانند حلائق/الوثائق ناموس خواری و مقاله چهارم

الشروط کازرونی است. این انتخاب نه تنها حاکی از تبحر اسفراینی در امور قضایی است، بلکه می‌تواند بازتابی از تخصص گرایی قضایی در دوره تیموری باشد، جایی که قضات براساس تقسیم کار، بر جنبه‌های خانوادگی یا تجاری متمرکز می‌شدند، و این موضوع با روند کلی تاریخ نگاری تیموری همخوانی دارد که بر نهادهای علمی و فرهنگی تأکید دارد.

از منظر تحلیلی، این رساله را می‌توان در چهارچوب گسترده‌تر تحولات تاریخی دوره تیموری بررسی کرد؛ دوره‌ای که شاهد شکوفایی هنر اسلامی توأم با حکمت و گذار از رویکردهای سنی به شیعی در دوران بعدی صفوی بود. منشآت و صکوک شرعیه اسفراینی، با تمرکز بر عقود و ایقاعات، نه تنها ثبات اقتصادی و اجتماعی را تضمین می‌کند، بلکه داده‌های ارزشمندی درباره سیاست‌های پولی بافت شهری، حقوق کودکان و بردگان ارائه می‌دهد. این داده‌ها، در کنار تاریخ نگاری سنتی تیموری که بیشتر بر رویدادهای سیاسی تمرکز دارد جنبه‌های روزمره زندگی را برجسته می‌سازد و نشان می‌دهد که وثائق نگاری چگونه می‌تواند پلی میان فقه و تاریخ باشد. علاوه بر این، رساله اسفراینی عرصه جدیدی برای تحلیل تعاملات اجتماعی ایجاد می‌کند؛ از همبستگی اقتصادی در عقود که روابط میان افراد و گروه‌ها را مستحکم می‌سازد تا گسستگی در ایقاعات، مانند طلاق که عوامل بی‌ثباتی اجتماعی را آشکار می‌کند.

در نهایت، اهمیت این رساله در پر کردن خلأهای دانش تاریخ حقوق تجاری و اجتماعی نهفته است و می‌تواند مبنایی برای پژوهش‌های آینده بر تحولات حقوقی از تیموری تا قاجار باشد. با انتشار و تحلیل چنین آثاری، نه تنها درک عمیق‌تری از تحولات ایران میانه حاصل می‌شود، بلکه کاربردهای عملی در

سندشناسی مدرن، زبان‌شناسی حقوقی فراهم می‌آید، و بدین ترتیب، جایگاه وثائق‌نگاری را به‌عنوان ابزاری برای پیوند گذشته و حال تقویت می‌کند.

عبدالمؤمن احمد اسفراینی از جمله قاضی/منشیان خوشنویسی است که با وجود نداشتن شهرت منطقه‌ای، رساله‌ای کوچک، اما نوآورانه در اواخر سده نهم هجری قمری تدوین کرد. منشی می‌تواند خوشنویس نباشد. جمع شدن این سه ویژگی می‌تواند اعتبار رساله او را دوچندان کند. نوآوری نخست او پیوند بین منشآت‌نگاری و وثائق‌نگاری است. او سعی کرد دو عرصه متفاوت را از نظر موضوعی و محتوایی و ساختار متنی به هم نزدیک سازد. منشآت‌نگاری به عرصه سیاسی و ادبی تعلق دارد و وثائق‌نگاری به عرصه قضائی-اجتماعی و حقوقی، اما باید اعتراف کرد که او در این پیوند موفق عمل نکرده است. قسمت نخست، یعنی منشآت‌نگاری او، تکراری از نوشته‌های پرتکرار پیشین است و چه‌بسا در مقایسه با دیگر آثار، ضعیف‌تر نیز است؛ اما قسمت دوم اثر او مربوط به صکوک شرعیه است که در مقایسه با آثار پیشینیان اثری ارزشمند و منحصر به فرد است. انتخاب موضوعات چهارده‌گانه او که همگی بر امور اجتماعی و اقتصادی تأکید دارد، نشان‌دهنده میزان تبحر او در امور صکوک‌نویسی است. شاید بتوان احتمال داد که در دوره‌های پیشین، مانند امروزه، قضات به‌نوعی کار تخصصی می‌کردند. برخی بیشتر بر جنبه‌های خانوادگی و برخی بر موضوعات تجاری متمرکز شده بودند؛ یعنی در عرصه قضایی با نوعی تقسیم‌کار مبتنی بر تخصص سرکار داشته باشیم.

ظاهراً ایجاد نوآوری در منشآت توسط منشیان در دوره تیموری شیوه متداولی بود؛ برای نمونه، زمجی اسفرای در پایان منشآت خود، هزلیات اضافه کرده

است. از دوره سلجوقی به هزلیات‌نگاری چندان توجهی نمی‌شد یا خواندمیر در پایان منشآت خود با عنوان *نامه نامی بخش «معنیات و تواریخ وقایع»* اضافه کرده است (خواندمیر، بی‌تا، نسخه شماره ۹۶۶۷). این پیوست‌ها موجب ایجاد نوعی گسست بین دو بخش شده است. در مقایسه این چند نویسنده با اسفراینی می‌توان گفت رسالات اختتامی این منشیان، بسیار کوتاه در حد چند صفحه است. این رسالات از نظر موضوعی با منشآت تطابق ندارند؛ ولی تفاوت ماهوی و دانشی با منشآت‌نگاری ندارند؛ مثلاً وفاتیه می‌تواند آگاهی تکمیلی در زمینه نخبگان موجود در اسناد ارائه دهد که به‌نوعی تکمیل‌کننده باشد؛ اما صکوک‌نویسی اسفراینی با منشآت‌نگاری متفاوت بوده و دانش متمایزی است که نیمی از رساله اسفراینی را تشکیل داده است.

اهمیت مطالعه وثائق‌نگاری در پژوهش‌های تاریخی و اجتماعی علاوه بر بُعد حقوقی و اقتصادی که در متن اشاره شده، باید بر نوع تعاملات بین گروه‌های اجتماعی تأکید مجدد کرد. تعامل و روابط بین دو فرد یا دو گروه چگونه برقرار می‌شد؟ چه مواد حقوقی این روابط و تعامل را مستحکم می‌ساخت؟ چه عواملی باعث همبستگی یا گسستگی اجتماعی می‌شد؟ همبستگی اجتماعی را در انواع عقود و ایقاع، و گسستگی را در طلاق‌نامه‌ها می‌توان مشاهده کرد. اسفراینی سعی کرده بر ابعاد پیوستگی اجتماعی از طریق برجسته کردن وثائق اقتصادی و تجاری تأکید کند. به سخن دیگر، مباحث حقوقی می‌تواند محوریت خود را در پیوستگی و گسستگی نشان دهد. تلاش وثائق‌نگاری بر این است که راه هرگونه سوءاستفاده طرفین از مواد حقوقی که موجب اضرار غیر است را به حداقل برساند. بررسی این وثائق‌نامه‌ها ابعاد فردی و خصوصی زندگی مسلمان

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1488657/>

جعفریان، رسول (۱۳۹۵). وثائق غازییه: مقالات و رسالات تاریخی - دفتر سوم (سی و دو مقاله و رساله تاریخی). علم.

جعفریان، رسول، و رضائی، امید (۱۴۰۰). دستور قبالة نویسی: شروط. نشر مورخ.

خواندمیر، همام‌الدین (بی‌تا). نامه نامی. شماره نسخه ۹۶۶۷. آرشیو مجلس شورای ملی ایران.

دریستی کازرونی، محمد (بی‌تا). کتاب الشروط. شماره نسخه ۷۶۱۲. آرشیو مجلس شورای اسلامی ایران.

دلیری، شهربانو (۱۳۹۷). بررسی و بازخوانی سند وقفی «صکوک و سجلات تیموری». نشریه پیام بهارستان، ۲ (۳۱)، ۲۶۱-۲۹۲.

<https://www.magiran.com/p۲۰۰۳۹۳۴>

رضائی، امید (۱۳۹۰). درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار. پژوهشگاه علم انسانی و مطالعات فرهنگی.

زمجی اسفزاری، معین‌الدین محمد (۱۳۳۸). روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات (به اهتمام محمدکاظم امام؛ ج. ۲). دانشگاه تهران.

زمجی اسفزاری، معین‌الدین محمد (۱۳۹۸). منشآت اسفزاری (سید امیر جهادی حسینی، مصحح). کتابخانه مجلس شورای اسلامی

شعبی عمرانی، محیا (۱۴۰۰). تولید متون فقهی شیعی در دوره نخست دولت صفوی؛ نمونه موردی جمال‌الانشاء. پژوهش‌های علوم تاریخی، ۱۳ (۱)، ۴۹-۶۸.

<https://doi.org/10.22059/jhss.2021.314648.473342>

صکبان علی، جاسم (۲۰۱۳). صکّ الرزق فی القرون الاول الهجری (البطاقة التمیوینیه)، التراث العلمی

ایرانی را نشان خواهد داد. وثائق نگاری، همچنین، می‌تواند وجه کاربردی داشته و به رشته سندشناسی، مشاغل دفاتر اسناد رسمی در تبارشناسی انواع اسناد رسمی و زبان‌شناسی حقوقی کمک کند.

تشکر و قدرانی

از سرکار خانم دکتر محیا شعبی عمرانی بابت واگذاری فایل نسخ سه‌گانه جمال‌الانشاء سپاسگزاری می‌کنم.

منابع

ابن افلاطون، درویش محمد (بی‌تا). ترسل. شماره نسخه ۱۰۷۱۵. آرشیو مجلس شورای اسلامی ایران.

استرآبادی، محمد یوسف (بی‌تا). ضیغ العقود و ایقاعات. شماره نسخه ۹۰۴۶۴. کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

اسفرائینی، عبدالمؤمن احمد (بی‌تا). منشآت و صکوک شرعی. شماره نسخه ۵۷۰۶. آرشیو کتابخانه و مرکز اسناد دانشگاه تهران.

ابن سبزعلی اصفهانی، محمد (۱۳۹۳). وجیزه التحریر (به کوشش رسول جعفریان). شماره نسخه ۸۸۹۵/۲. مجلس شورای اسلامی. نشر مورخ.

بدیع جوبینی، منتجب‌الدین علی بن احمد (۱۳۸۴). عتبه الکتبه (به اهتمام محمد قزوینی و عباس اقبال آشتیانی). اساطیر.

برجی، یعقوب علی (۱۳۷۴). نگاهی به دسته‌بندی بابهای فقه. فصلنامه فقه اهل بیت، (۳)، ۲۴۱-۲۶۲.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/95665/>

جعفریان، رسول (۱۳۸۸). سرخط آزادی؛ سرمشق فارسی آزادنامه‌های بردگان در دوره قاجار. نامه بهارستان، (۱۵)، ۲۳۹-۲۴۴.

قبالات و سجلات)؛ (محفوظ در کتابخانه برلین،
ش ۵۲۲۶)؛ تألیف محمد بن علی ناموس خواری
(اوایل سده ۸ ق). نامه بهارستان، (۱۵)، ۶۷-۱۰۶.
<https://www.ensani.ir/file/download/article/20120426152912-5204-298.pdf>
نخجوانی، محمد بن هندو شاه (۱۳۹۰). دستور
الکاتب فی تعیین المراتب (محمود طاوسی،
مصحح). فرهنگستان هنر.
همدانی، رشیدالدین فضل‌الله (۱۳۵۸). تاریخ مبارک
غازانی (کارل یان، مصحح). نشر استغن اوستین.

العربی، عدد ۲.
صکوک و ترسل عثمانی (بی‌تا). شماره نسخه
۱۱۶۵۰. آرشیو کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
صیدیه، سیمین (۱۳۸۷). سه سند آزادی‌نامه بردگان
دوره صفوی. پیام بهارستان، ۱ (۲-۱)، ۱۶-۲۱.
<https://www.ensani.ir/fa/article/94185/>
فضائی، حبیب‌الله (۱۳۶۲). تعلیم خط. سروش.
مستوفی بافقی، محمد مفید (۱۳۸۵). جامع مفیدی
(ج. ۳). اساطیر.
گوهری فخرآباد، مصطفی و ثنائی، حمیدرضا
(۱۳۸۸). حدائق الوثائق (در کیفیت ترکیب

References

- Astarabadi, M. Y. (n.d.). *Zaygh al-Oqud wa al-Iqa'at*. Manuscript Number 90464. Majles Shura-ye Eslami Library. [In Persian]
- Badi' Jovaini, M. A. i. A. (2005). *Atabat al-Kataba* (M. Qazvini & A. Iqbal Ashtiani, Eds.). Asatir. [In Persian]
- Borji, Y. (1995). A look at the classification of jurisprudence chapters. *Fiqh-e Ahl-e Bayt Quarterly*, (3), 241–262.
<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/95665/>. [In Persian]
- Daristi Kazeruni, Muhammad. (n.d.). *Kitab al-Shorut*. Manuscript Number 7612. Iran Majles Shura-ye Eslami Library. [In Persian]
- Delbari, S. (2018). A study and re-reading of a endowment deed: Timurid şukūk and sijillāt. *Payam-e Baharestan*, 2(31), 261–292. <https://www.magiran.com/p2003934>. [In Persian]
- Fazaeli, H. (1983). *Ta'lim-e Khat* [Calligraphy instruction]. Soroush. [In Persian]
- Gohari Fakhrabad, M., & Sanaei, H. (2009). Hada'iq al-Watha'iq (On the quality of composing deeds and registers); preserved in *Berlin Library*, No. 5226; by Muhammad ibn 'Ali Namus Khwari (early 8th century AH). *Nameh-ye Baharestan*, (15), 67–106.
<https://www.ensani.ir/file/download/article/20120426152912-5204-298.pdf> [In Persian]
- Hamadani, R. F. (1979). *Tarikh-e Mobarak-e Ghazani* (K. Jahn, Ed.). Stephen Austin. [In Persian]
- Ibn Aflatun, D. M. (n.d.). *Tarsol*. Manuscript Number 10715. Iran Majles Shura-ye Eslami Library. [In Persian]
- Ibn Sabz'ali Isfahani, M. (2014). *Wajizat al-Tahrir* (R. Jafarian, Ed.). Manuscript Number 2/8895. Majles Shura-ye Eslami Library. Nashr-e Murrikh. [In Persian]
- Isfarayini, A. A. (n.d.). *Monshat va Sukuk-e Shar'iyye*. Manuscript Number 5706. University of Tehran Central Library and Document Center. [In Persian]
- Jafarian, R. (2009). The headline of freedom: A Persian model of slave manumission documents in the Qajar period. *Nameh-ye Baharestan*, (15), 239–244.
<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1488657/> [In Persian]
- Jafarian, R. (2016). *Ghazaniyah Documents: Historical Articles and Treatises - Volume Three (Thirty-two Historical Articles and Treatises)*. Nashr-e-elm. [In Persian]
- Jafarian, R. (2016). *Watha'iq-e Ghazani. Maqalat va Rasael-e Tarikhi*, (3).
<http://noo.rs/hyG7L> [In Persian]
- Jafarian, R., & Rezaei, O. (Eds.). (2021). *Dastur-e Qabaleh Nevisi: Shorut*. Nashr-e Movarekh. [In Persian]
- Khvandamir, H. (n.d.). *Nameh-ye Nami*. Manuscript Number 9667. National Consultative Assembly of Iran Library. [In Persian]
- Mostofi Bafqi, M. M. (2006). *Jame'-e Mofidi* (Vol. 3). Asatir. [In Persian]
- Nakhjavani, M. i. H. (2011). *Dastur al-Katib fi Ta'yin al-Maratib* (M. Tavousi, Ed.). Academy of Arts. [In Persian]
- Rezaei, O. (2011). *An introduction to religious documents of the Qajar period*. Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Sukban A, J. (2013). *Shuk al-rizq fi al-qurun al-ula al-hijriyyah (al-bitqaq al-tamwiniyyah)*. Al-Turath al-'Ilmi al-'Arabi, (2). [In Arabic]
- Sayyidi, S. (2018). Three manumission documents of slaves from the Safavid period. *Payam-e Baharestan*, 1(1-2), 16–21. <https://www.ensani.ir/fa/article/94185/> [In Persian]
- Shoeybi Omrani, M. (2021). The production of Shiite jurisprudential texts in the early Safavid state: The case of Jamal al-Insha'. *Historical Sciences Research*, 13(1), 50–67. <https://doi.org/10.22059/jhss.2021.314648.473342> [In Persian]
- Sokuk va Torsol-e (n.d.). *Manuscript Number 11650*. Majles Shura-ye Eslami Library. [In Persian]
- Zamji Esfizari, M. M. (2019). *Monsha'at-e Esfizari* (S. A. Jihadi Hosseini, Ed.). Majles Shura-ye Eslami Library. [In Persian]
- Zamji Esfizari, M. M. (1959). *Rawzat al-Jannat fi Awṣaf Madinat Herat* (Vol. 2, S. M. Kazem, Ed.). University of Tehran. [In Persian]